

יוסף דן

זכרי שבתאות ב"הכנסת כלה"

[א]

התנועה השבתאית והסתעפויותיה תופסות מקום שולי בכתביו של ש"י עגנון. המספר לא הקדיש למאורעות הקשורים בתנועה זו לא ספר מיוחד ולא סיפור מיוחד, ועניינן נזכר בכתביו בהקשרים מקריים, שצירופם למסכת אחת עשוי להיות מלאכה שהמספר עצמו לא חפץ בה. אין ענייננו בסקירה זו להקיף את מסכת יצירתו של עגנון כולה או רובה, אלא לבדוק את דרכי הופעתה של השבתאות בספר אחד בלבד, "הכנסת כלה". הטעם לכך הוא, שבעוד שבסיפורים אחרים הודמנותה של השבתאות תלויה באופיו הפנימי של הסיפור הנדון, הרי שב"הכנסת כלה" היתה מידה של צורך מצד המספר להיזקק לעניין זה. ספר "הכנסת כלה" מבקש להקיף ביריעה רחבה תמונת-חיים של עולם יהודי שלם, עולם שבו פעלה השבתאות במידה רבה כזכרון היסטורי ובמידה מועטת יותר ככוח משפיע בהווה. התעלמות גמורה מן השבתאות היתה מעוותת את התמונה שביקש עגנון לצייר והיתה בה עצמה מידה של נקיטת עמדה. בדיקת זכרי הדברים המעטים שהביא עגנון בספר זה יש בה כדי להעמיד את הקורא על המקום והחשיבות שייחס המספר למאורע כביר זה שבחיי ישראל בדורות שקדמו לסיפור המעשה שבפיו. אך חשוב מזה: ייתכן שבדיקת יחסו של עגנון אל השבתאות תוכל לסייע להבנת עמדתו כלפי תנועות וזרמים אחרים ביהדות באותם דורות ובדורות אחרים.

השפעתה של השבתאות על ההווה והמתהווה בעולם שאותו מתאר עגנון מוצאת את ביטויה בסיפור על הכנסת האורחים של ר' אפרים (עמ' קי—קיו, מהדורת שוקן תשי"ד). המשפט הראשון שבסיפור זה מקפל בתוכו את פול: "רבי אפרים מכניס אורחים, ממשפחתו של חכם צבי היה ששלשלת יחוסה מגעת עד למעלה בקודש ועמדה בטירתה בכל הדורות ובכל הגלויות. הבעש"ט נשמתו בגנוי מרומים היה אומר שלוש משפחות יש בישראל שהן נקיות דור אחר דור...". (עמ' קי) משמע, משפחה מיוחדת שהבעש"ט שיבה את ייחוסה. ואולם אין ר' אפרים משיב

לבעש"ט ולתלמידיו כגמולם על השבח שנשתבח על ידם: "רבי אפרים קימץ על עצמו ובזבז על אחרים. ביתו היה פתוח לעניים והיה נותן לפנייהם כל מיני מגדים והיה עומד לפנייהם כאילו הוא עומד לפני השכינה, לפי שהקדוש ברוך הוא עומד לימינם... אבל את החסידים היה מרחק ולא היה נותן להם מפתו. למה, לפי שבדורות הקודמים היה העולם טועה אחרי כת שבת צבי ודימה שאותה הטעות ניעורה. נמצא שהיו מעשיו רצויים, שמאכיל רעבים וחולק כבוד לעניים, ואינם רצויים, שאינו נהנה מכל מה שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו להנות בהם בני אדם ומבדיל בין ישראל לישראל" (עמ' קיב).

הדברים מהווים הד לאחת הטענות הקשות ביותר של המתנגדים כלפי החסידים בתקופת החרמות שאחרי שנת תקל"ב, כאשר ראו המתנגדים בדרכי ההנהגה של החסידים הים התחדשותה של התנועה השבתאית, וזאת לאחר המשבר החמור בשנת תק"ך בעקבות עלילת הדם של הפרנקיסטים בוויכוח לבוב והמרתם לנצרות. רבי אפרים, שעתה מתברר על שום מה הדגיש המספר את ייחוסו, אינו כולל את החסידים בכלל ישראל, ולכן מידת הכנסת האורחים שלו אינה חלה עליהם. הוא נצר לחכם צבי, שבנו, ר' יעקב עמדן (המכונה יעב"ץ, יעקב בן צבי, על שם אביו) היה מגדולי הלוחמים נגד השבתאות וחשף רבים מן השבתאים הנסתרים. מסתבר שר' אפרים זה מבקש ללכת בעקבות ר' יעקב, ולא בעקבות החכם צבי, ורואה חובה לעצמו לרדוף את החסידים שבזמנו כשם שרדף ר' יעקב עמדן את השבתאים בדורו הוא. אף גיבור הסיפור, ר' יודיל חסיד, ניכוח מיהסו זה של ר' אפרים בשעה שראה זה בידיו את אגרתו של הרבי מאפטא.

במעשה זה השבתאות אינה אלא בחינת רקע למחלוקת הקשה בין חסידים למתנגדים הקיימת בתקופת-ההווה של הסיפור. בכמה מפרקי הספר מבקשים בנים להדמות לאבותיהם, וכאן מתדמה ר' אפרים לזקנו רודף השבתאים, ועושה על ידי כך פלסתר את מידותיו שלו. אין עגנון נוקט בסיפורו עמדה כלפי גופי הרעיונות והזרמים, אלא יש בסיפור נגיפה קשה לאותם יהודים שהמוסר הצרוף מתווה את דרך התנהגותם אך אין הם מהססים בה בעת לפסול חלק גדול בעם ישראל ולהוציאו מן הכלל. סיפור זה הוא אחד מרבים בספר שבהם עיקר עניינו של המספר הוא בחשיפת הצביעות הנוהגת בעולם המתואר על ידו.

נגיעה של ממש של השבתאות בגוף הסיפור, ותיאור כלשהו של השבתאות גופה, מצויים בספר בשעה שמתאר המספר את רבי וואוי, מחותנו של ר' יודיל. לאחר שנפרדו זה מזה, מספר עגנון:

"... ורבי וואוי היה שמח שמחותנו יוצא מרוהטין. למה היה רבי וואוי שמח? וכי הטריחו רבי יודיל כל כך? והלוא רבי יודיל היה יושב באכסניה ואוכל ושותה משלו. אלא דברים בגו, כל זמן שרבי יודיל יושב ברוהטין היה רבי וואוי מתיירא שמא יגיעו לאזניו של רבי יודיל דברים שאינם ראויים להשמע, כגון שהיו אבות אבותיו של רבי וואוי כרוכים אחרי כת שבת צבי ימח שמו. אמרו עליו

על אבי אבי אבי של רבי וואוי שבתשעה באב היה יורד למרתף ואוכל חצי דובדבנית, כשהוא אומר אם שבת צבי משיח הריני יוצא בזה ידי חובת סעודה, ואם שבת צבי אינו משיח הרי כאילו לא אכלתי כלום. מחמת חצי הדובדבנית נעקרו כמה משפחות ועדיין השטן מרקד, שהיה קשה לרבי וואוי לשרך את בניו, לפי שהיו השונאים מבזים אותו, הראיתם שבתאי זה שאכל אבי אבי בתשעה באב, הוא שהיה רבי וואוי מתירא שמא יזכירו לפני מחותנו את גנותו" (עמ' רמד—רמה).

בדברים אלה מתקרב עגנון יותר מכל הנמצא בספר זה לתיאור השבתאות גופה, ועם זאת ברור מכאן שאין המדובר בשבתאי כלל וכלל. תשעה באב הוא יום הולדתו של שבת צבי, ונהגו מאמיניו לחגוג בסעודה, שבאמצעותה הביעו את ניתוקם מן העולם הישן, עולם הגלות, ואת שייכותם לעולם הגאולה. שבתאים נסתרים, ששמרו את אמונתם בלבם ונהגו כלפי חוץ כשומרי מסורת ואף כחסידים גמורים נהגו לאכול בהסתר דבר של חג בתשעה באב. האם ממעשה זה ניתן ללמוד שאביו זקנו של ר' וואוי שבתאי היה? דומה שעגנון מציג את היפוכו של דבר: סוחר ממולח היה, כמוהו כר' וואוי עצמו, המבקש לבטח עצמו מכל צד ולצאת ידי חובת הכל. חוצה הוא את הדובדבנית כדי שלא יהיה מחלל הצום, ומאידך, אם יתברר שאמנם שבת צבי משיח הוא, הרי הביע ולו בדרך חצויה את אמונתו בו באותה חצי דובדבנית.

דרכו של עגנון בתיאורים אלה ודומיהם של השבתאות ושל מתנגדיה דומה לזו שנוקט הוא בה ביחסו לחסידות ולשאר זרמים: לעולם אין הוא דן בתורות, בסיסמאות, ברעיונות של זרמים יהודיים. עניינו הוא בבני אדם, מנהגיהם, ארחם ורבעם ובעיקר — צביעותם והעמדת-פניהם. לא ביהדות הוא עוסק, כי אם ביהודים. ומבחינה זו דומה שמוסר ההשכל ברור למדי: יהא אשר יהא ערכה הרעיוני של תנועה; לאדם הפשוט היא מביאה אך נזק, גורמת לפילוג בין יהודים, חוסמת דרכה של הכנסת אורחים ומונעת ממשפחה מלהשיא את בניה. בין התנועה עצמה בין מתנגדיה יוצאים בסופו של דבר לכלל אחד — להציב מכשולים ולהטיל איבה בין יהודים ליהודים, כאשר הכל מעמידים פנים של עשייה לשם שמים בעוד הם מקפחים את אחיהם. ציניות עמוקה וספקנות גמורה כלפי רעיונות מופשטים מלווה בביקורת חברתית חריפה על מנהגי היום-יום הם המאפיינים את גישתו של עגנון הן בפרט שאנו דנים בו והן בכלל המצוייר ב"הכנסת כלה".

[ב]

מעין אותם דברים ניתן למצוא גם בתיאורו של עגנון משפחה אחת מצאצאי הפרנקיסטים, אשר ר' יודיל פוגש בעיר בוסק:

"...עד שניטל כוחו (של ר' יודיל) ונכנס למקום שנכנס. ואותו בית של גוי היה, ומזרע ישראל היה שנשתמדו אבותיו בימי יאקב פרנק ימח שמו, וריח של עיפוש היה נודף בכל הבית, ושני חורים היו בקיר כדי שיכנס האור, ופקוקים היו החורים בקש ובסמרטוטים, וקרקע הבית רך

היה, פעמים היה רבי יודיל מחליק ופעמים שוקע, וערימה של קש רקוב היתה מוטלת שם ושתי אחיות היו שוכבות על הקש ועיניהן מפוזות מחמת שגעון של רעב. הריחו האחיות את ריח הפת שבבגדו. עמדה אחת וחטפה את הפת בפיה. נפלה אחותה על צוארה וטפלה פיה לפיה ונשכה מאותה פרוסה, עד שפגע פיה בפיה ושיניה בשיניה. כמה נצטער רבי יודיל על אותו מעשה, וכמה נצטער שבליל פטירתה של אמו נתגלגל לבית שכזה ואינו יכול ללמוד פרק משניות... נזכר רבי יודיל שאמרה לו אמו שאמרה לה אמה שבימי עיבורה עמה הריחה פת עב"ם והאכילו אותה. באותה שעה הכיר שלא בא לכאן אלא בשביל אותה פרוסה" (עמ' רסו—רסז).

המספר מאופק בקטע זה יותר מאשר במרבית קטעי הספר, ובתיאור המשפחה נוקט הוא לשון עובדות ומסלק ממנה כל יסוד של הזדהות — או של גינוי. ר' יודיל נקלע לביתה של משפחה זו בגלל מקרה לא טוב שאירע לסבתו לפני שנולדה אמו שהריחה פת עב"ם. הדברים אינם משולבים ממש בסיפור כולו, והאפיזודה עומדת בפני עצמה. ייתכן שהביא המספר את הדברים אך ורק כדי להשלים פרט בנוף הכולל שהוא מצייר בספר.

למרות צמצום התיאור והלשון העובדתית חסרת הפניות, אין הקורא יכול להימנע מהשוואת הדברים עם תיאור משפחתו, ובייחוד בנותיו, של ר' יודיל בפרק הראשון של הספר. אך בעוד ששם התיאור רווי-אהדה והודות, וביקורת כלפי המציאות שהביאה לכלל עוני מחפיר כזה, הרי כאן כאילו שקולות כפות המאזניים: מצד אחד — עוני הוא עוני ונערות משוגעות מחמת הרעב לעולם הן מוקד הזדהות. אך מצד שני — אלה צאצאי משומדים! ברור שמכלל הדברים יוצא גנאי למשתמדים, הסבורים שאם מוכרים הם את עולם הבא שלהם לפחות בעולם הזה יזכו בכל טוב, והנה זכו צאצאיהם לעוני וניוול גרוע מכל שמתאר עגנון במשכנות ישראל. אך עם זאת, אף אם אינם יהודים, צאצאי יהודים הם, ואין הסיפור יכול להעלים עין מהם.

ואולם אף כאן מצוי הכל — פרט להתייחסות לגוף התנועה השבתאית או הפרנקיסטית ורעיונותיה. פקעת של רגשות סבוכה בתוך הדברים, אך אין בהם לא גינוי ולא שבח לשום זרם רעיוני שהוא. עגנון מתייחס לפרנק כדרך ספרי יראים וכותב את שמו באל"ף, ומוסיף "ימח שמו" ריטואלי כדרך שעושה הוא לגבי שבת צבי, אך מבלי להתייחס כלל לגופה של המחלוקת, לטיבן של השאיפות אשר הביאו להיווצרותה של התנועה ולגורלה. עניינו הוא רק באדם, בסבלו, ולא בסבלו הרוחני וייסוריו הנפשיים, אלא בסבלו למעשה, ברעב ובעוני, במציאות החברתית שבה הוא נתון ואשר עוצבה בחלקה על ידי האידיאולוגיות. אין עגנון מתיר לכלל להעלים מעיניו את הפרט.

עגנון עקבי בגישתו זו, ואף במקום שהוא רומז למחלו-קות רוחניות יותר, נמנע הוא מלפרט טיבם של הדברים. כך למשל חוזר בספר פעמים אחדות עניין סידורו של

ר' קאפי השל"ה כלל לר' קאפי ומינות, אחרים החסידי ייסר יי מקצתו לסיון שייך ל המסגר נטעו חוסוסו קרוביו שהגיע ר' יוד שבתיו ונטעו הו חציו שבבי ביתו לילכו בלשו נפשי אמר הותי ולומ בידו מרוו אהו מתו מתו עם

ר' קאפיל, אשר ר' יודיל נהג להתפלל בו והחליפו בסידור השל"ה (ראה עמ' כג, רס, רסה ועוד), ואין עגנון רומז כלל לרקעם של הדברים או לשבתאותו של מחבר הסידור, ר' קאפיל ליפשיץ ממזריטש (עיין י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964, עמ' 204—226), והוא הדין בעניינים אחרים הקשורים בשבתאות או במחלוקות בין כיתות החסידים. נאמן הוא לחלוטין לגישתו, שגורל הפרט המת-ייסר ייסורי גוף הוא עיקר, וכל היתר — מקצתו רשעות, מקצתו צביעות ויתרו חסר כל ערך.

לסיום ראוי להעיר על קטע אחד, שאפשר מאד שאינו שייך לעניין הנדון כאן, אבל יש בו משום יציאת דופן לגבי המסגרות שקבע עגנון בספר זה וראוי לעיין בו. בהיות נטע ור' יודיל בדרך ואינם מוצאים אכסניה, "התחילו הסוסים מקפצים ומשכו העגלה לפניו. הכיר נטע שהם קרובים ליישוב ושמוח עמהם. לא היו רגעים מועטים עד שהגיעו לכפר ולא עוד אלא ששמעו קול תורה" (עמ' קב). ר' יודיל ונטע הולכים אחר הקול, תוך שר' יודיל משמיע שבחים לתורה וללומדיה. אין הם מוצאים בית יהודי בכפר, ונטע סבור שר' יודיל שמע מהרהורי לבו. ולבסוף:

"הטה נטע סוסיו כלפי הקול והגיעו לבית של אכרים חציו עפר וחציו קש, וכת של חזירים נוברים באשפה שבבית... ירד רבי יודיל מן העגלה ונכנס עם נטע לאותו בית ובירכו את אנשי הבית בשמחה ואמרו, השם יברך את ליככם לטובה. היתה שם אשה כפרית ערלית וענתה להם בלשון הגויים. אמר לה נטע לאותה אשה, הגידי לי שאהבה נפשי מי זה יושב בתוך ביתך ולומד תורתנו הקדושה? אמרה לו: בעלי הוא. הציצו עיניהם וראו אדם אחד ששע-רותיו פרועות וזקנו מדובלל וגמרא פתוחה לפניו יושב ולומד בנעימה. רץ החסיד ונתן לו שלום והחזיק את ידו בידו ונתן פניו בפניו כאדם שמשים פניו על פני אוהבו מרוב חיבתו וקרא, כענבים במדבר מצאתיך ישראל. אהובי, איך באת לכאן? חייך בעל הבית ואמר, התורה היא מתוקה מאוד, השתמדתי קצת והריני יושב ולומד תורה מתוך מנוחה. באותה שעה עמדה נשמתו של רבי יודיל

לפרוה, ואלמלא נטע היה יוצא מן העולם בלא וידוי. מה עשה נטע, נטל את רבי יודיל וברח עמו ומלטו את נפשו לתוך העגלה. הריץ נטע את הסוסים בבהלה ולא זזו ממקומם ורקעו ובעטו ונשכו את מוסרותיהם בזעם ועמדו להפוך את העגלה" (עמ' קג—קד).

אין כל הוכחה שנטע ור' יודיל פגשו בקטע זה בפרנקיט הדבק בתורה ולומדה בכפר של גויים. עגנון מציג את הדברים כאילו מדובר במשומד שחשק במנעמי העולם הזה. דבר זה מוצג הצגה אירונית, שכן חצר מלאה רפש שחזירים מתפלשים בה אינה בדיוק מנעמי העולם הזה. גם חיובו של בעל הבית מתיר פירוש כאילו תשובתו לר' יודיל תשובה אירונית היא. ואולם עיקר הבעייה היא יחסו של עגנון לסיפור. בדיחה מצויה היא על למדנים מופלגים (בני ליטא או אחרים) שלא מצאו דרך להחזיק בתורתם אלא אם נשתמדו. אך לעגנון דרכים משלו לספר דברי בדיחה, וסגנונו של קטע זה אינו סגנון של בדיחה. נראה כאילו אף המספר עצמו נתון בזעזוע מחמת העיוות של לימוד תורה בנעימה הנשמעת למרחוק בכפר של גויים ובחצר שחזירים מתפלשים בה. דבר זה בולט במיוחד בהשוואה לקטעים הקודמים, שבהם פגשו נטע ור' יודיל במעשה כשפים, ועגנון מספר את הדברים בהנאה רבה ולצון, ובעיקר — אם משווים את הדברים ל"מעשה הנורא" שבפרקים הקוד-מים, המעשה שבעטיו נעשה ר' יודיל חסיד לצדיק חסידי, ה"צדיק מפידהוריץ" (ועיין מ"ש ב"הנכרי והמנדרין", רמת גן תשל"ה, עמ' 186—192), בולט ייחודו של הסגנון בקטע זה. "מעשה נורא" אצל עגנון הוא מעשה הנורא בעיני גיבוריו אך משעשע עד מאד בעיני המספר ובעיני קוראיו. ואילו בתיאור זה, למרות דברי הבדיחה המשוב-צים לפניו ולאחריו, יש יסוד של זעזוע אמיתי למראה נעימה של תורה שנשבתה בין נכרים ונעשתה פלסתר. בין אם המדובר בציור של פרנקיטט ובין של סתם משומד, הערך היחיד שעגנון מעמיד מעל לצרכי היום יום של הפרט מישראל הוא לימוד התורה בטוהרה, ועיוותו מחריד את המספר ואת גיבוריו כאחד.

עם ברל כצנלסון בדגימה א', 1936

גוף
קעת
גינני
פרנק
ימח
אר
של
ירלה
סוריו
גיאות
ל ידי
יו את
מחלו-
יברים
רו של